

Ermeni Kimliği'nin Anatomisi

Aygün Attar

zumrut@dumlupinar.edu.tr

Özet

Ermeni kimliğini oluşturan başlıca etkenler tarihi birlik, coğrafi birlik, dil birliği, kültürel birlik ve siyasi birliktir. Kapalı toplum psikolojisini ve statik kimlik şuurunu en iyi şekilde yansıtan Ermeni toplumu, nüfus ve coğrafi anlamda dar bir dünyanın i bunalımını bütün değerleriyle yaşamaktadır. Bu alışmamızda Ermeni milli kimliğini oluşturan bu unsurlar üzerinde durularak Ermeni sorununu temelinde inilmeye çalışılmıştır. Ermeniler oluşturdukları bu bütünlüğün yalnızlığı içerisinde açtıkları pencereden dünyaya bakmaktadırlar. Milli karakterlerini oluşturan bu unsurları gerçekler olarak algılamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni kimliği, Ermeni vatani, Ermeni dili, Ermeni dini, Ararat, Vaspurakan.

Abstract

The key factors that constitute the Armenian identity are historical and geographical unity, language unity, cultural and political unity. The Armenian society that reflects well the psychology of closed society and static identity consciousness lives the inner depression of a narrowed world in the demographical and geographical sense. In this paper, it is tried to get at the bottom of the Armenian Question by

Aygün ATTAR

dwelling upon the elements that constitute the national Armenian identity. The Armenians, within the desolation of this integrity, look on the world in a narrowed window. They perceived these elements that form their national character as facts.

Key Words: *Armenian Identity, Armenian Fatherland, Armenian language, Armenian religion, Ararat, Vaspurakan.*

Giriş

Ermeni kimliğini oluşturan başlıca etkenler tarihi birlik, coğrafi birlik, dil birliği, din birliği, kültürel birlik ve siyasi birliktir. Bunlar genel karakter taşımakta olup somut olgularla beslenseler de üst düzeyde soyut ve bazen de düşsel kurgulara kadar varmaktadır. Kapalı toplum psikolojisini ve statik kimlik şuurunu en iyi şekilde yansıtan Ermeni toplumu nüfus ve coğrafi anlamda dar bir dünyanın içselleşmiş bunalımını idari ve iradi tarz olarak bütün değerleriyle yaşamaktadır. Miladi öncesi X. yüzyılda küçük bir grup halinde Küçük Kafkasya'nın orta ve doğu yamaçlarına gelip yerleşen Ermeniler, Türkler ve çeşitli toplumlar gibi coğrafi olarak büyük bir nüfusun dışı doğru açılıma dayanan bir halkası olmadıkları gibi; İran, Çin ve Arap toplumları gibi belirli bir coğrafyanın ürünü olarak kendi içlerinde dinamik ve genişleme istekli yapıları da bulunmamaktaydı. Birtakım araştırmacıların yaptığı benzetme Yahudi halkında olduğu gibi, Ermeniler ticari bakımdan bütün dış toplulukları tanıma özelliğine sahip olup da, iradi olarak kendi değerlerini bunların kültür ve sosyal yaşamlarıyla mukayese etme başarısı göstererek varlıklarını koruma ve mümkünse yayma rekabeti güden bir toplulukta olmamıştır. Ermeniler, ciddi anlamda tarihin başından beri seçtikleri coğrafyanın azizliğini yaşamaktalar. Nitekim, aynı özellik Gürcüler ve bir sıra Kafkas toplulukları için de söz konusudur. Ancak, hiçbiri Ermeniler gibi toprağı psikolojik olarak kendi insanî varlıklarının içsel bir güdüsü yapmamışlardır. Sürekli olarak dış devletlerin siyasi idaresi altında kalan Ermeni toplumu kendi varlığını korumak ve muhafaza etmek için kaybedilmiş bir geçmişi hayal olarak yaşatmayı seçmiştir. Bu düşünceye diğer etkenler de eşlik edince Ermeni toplumunun klasik anlamda kemikleşmiş yapısı ortaya çıkmıştır.

Coğrafi Birlik

Ermeni tarihçiliğinde ve genel anlamda Ermeni toplumunun tarih şuurunda yanlış bir düşünce hakimdir: Ermenistan'ın coğrafi konumu denildiği zaman, temel bütün görüşler '*Büyük Ermenistan*' üzerinde odaklanmaktadır. Sanki, tarih öncesinden beri Ermeni toplumu Doğu Anadolu, Kuzey Irak, Batı ve Güney Batı Kafkasya sahasını içine alan bu denli geniş bir ülkenin hakimi konumundayken, 428 yılında bu hakları gasp edilmiş ve o zamandan bu yana ardı arkası kesilmeyen tehditlerin hedef tahtası haline gelmişlerdir. Bunun da en büyük kanıtı olarak kendilerine uygulanan '*soykırım*' gösterilmektedir. Yani günümüzdeki Ermenistan coğrafyası, '*Büyük Ermenistan*'ın sadece küçük bir parçasını teşkil etmektedir. Oysa başta Ermeni kaynakları olmak üzere, bütün kaynaklar bu durumun tam aksini söylemektedirler. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın ilk yirmi yılında ve son 15-20 yıl süresinde konuya ilişkin yapılan Ermeni tarihçilerinin

çalışmalarının¹⁶² büyük bir kısmını dışarıda tutarsak, gerçek anlamda 'Büyük Ermenistan' gerçeğini anlamamız mümkündür. Aslında, bu konunun bu kadar gündemde tutulmasının altında başka nedenler de aranmaktadır. Ancak, tarih kaynakları ve tarihsel bağlamda konuya baktığımızda, 'Büyük Ermenistan' coğrafyası aslında dönemin şartları gereği oluşmuş siyasal bir oluşumdur.

Bilindiği gibi, Selefkos Kralı III. Antiochus M. Ö. 220 yılında Ermeni çarlığını işgal ettikten sonra, Van Gölü çevresinin tamamını Ermenistan toprakları içine katarak ve bölgenin yönetimini de Ermeni kralı Artashes'e vermekle tarihte 'Büyük Ermenistan' adı verilen ülkenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Artashes'ten M.Ö. 66 yılına kadar Ermenistan, tarihinin ilk ve son, güçlü ve büyük devleti olma fırsatını yaşamıştır. M. Ö. 66 yılından sonra ise bu devlet Roma, Part, Atropatekan, Sasani yönetiminin altında varlığını sürdürmüş, 37 yılından itibaren de arazi bakımından gittikçe küçülmeye başlayarak, nihayetinde 428 yılında varlığına son verilmiştir¹⁶³. Kabaca, 'Büyük Ermenistan' gerçeği bundan ibarettir.

XVIII. yüzyılda Ermeni tarihçi ve araştırmacısı, M. Çamçyan, Avrupa'daki toplumsal ve nasyonalist duyguların etkisinde kalarak ve Rusya'nın bölgeye olan ilgisini de hesaba katarak üç ciltten oluşan 'Ermenistan Tarihi' isimli bir kitap yazdı. Bu eser, yazıldığı günden bu yana Ermeni entelektüellerinin ve onların teşviki ile de toplumunun 'Manifesto'su durumuna geldi. Eser, eski dönemlerden XVIII. yüzyıla kadar Ermeni tarihini 'Büyük Ermenistan' hayalleri, düşümleri esasında oluşturmayı temel almaktadır. Kendi konusunda, Batı tarihçiliğinde yapılan ilk denemelerden biri olduğu için de, Avrupa tarihçileri arasında büyük ilgi görmüştür. Çamçyan'ın ortaya attığı görüşlerin hiçbir tarihsel gerçekliğinin bulunmadığı bilinmektedir. Ne var ki Çamçyan iddiaları ve tarih anlayışı ile Ermeni tarihçiliğinde bir ekol halini almıştır. İşte, o günden beri bu iddialar ve tarih anlayışı, Ermeni tarih

---

¹⁶² Bu konuda, özellikle 1970 yılından beri Ermeni tarihçiliğinde inanılmaz ve akıl almaz görüşler hakimdir. S. T. Yeremyan, *Politiçeskaya istoriya Albanii III-V vv. V gg. Mejdı Sasanidskim Iranom i Rımskoy imperiyey*, İFJ, 1976, kn. Oçerki istorii SSSR (III-IX vv), M. 1958; aynı müellif, *'Syuniya i oborona Sasanidiami kavkazskih prohodov'*, İzv. Arn FAN SSSR, 1941, N: 7/12; aynı müellif, *'Torgoviye putı Zakavkasya v epohu Sasanidov'*, VDİ, 1939, N: 1; aynı müellif, *'Ekonomika i sosialny stroy Albanii III-VII vv'*, V kn. Oçerki istorii SSSR (III-IX vv), M. 1958), G. H. Svazyan *Agvank v VII-VIII vv*, Erevan 1975 (doktora tezi); aynı müellif, *'Votsareniye veivi dinastii Arşekidov v Kavkazskoy Albanii'*, V AA, 1977, N: 3), B. O. Ulubabyan *Oçerki istorii vostoçnogo kraya Armenii V-VII vv.*, Erevan 1982; *'O toponimah "Albaniya", "Agvank", "Aran"'*, İFJ AN Arm SSR, 1971, N: 2) gibi tarihçilerin çalışması bu tür iddialarla ve saptırmalarla doludur.

¹⁶³ Bu konuda aşağıda geniş bilgi verilmiştir. Bkz. III. Bölüm.

metodunun temeli olarak devam ettirilmektedir¹⁶⁴. 'Büyük Ermenistan' tezi de konumundan ve anlamından uzak farklı bir biçimde Çamçyan tarafından ortaya atılarak, o günden beri Ermenistan'ın ve Ermenistan'la birlikte dünyanın gündemine oturtulmuştur.

M. Ö. II. yüzyılda ortaya çıkan 'Büyük Ermenistan' sahası, M. Horenli'nin aktardığına bakılırsa 15 eyaletten müteşekkildi¹⁶⁵. Bu eyaletler, siyasal bakımdan Ermeni Çarlığı'nın en güçlü dönemlerinde, yani M. Ö. 189-66 yılları arasında 'Büyük Ermenistan' denilen coğrafyayı teşkil etmekteydi. Bundan önceki dönemlerde Ermenilerin yaşadıkları ve efsanevi Hayestan Krallığı'nın mevcut olduğu topraklar Ararat sahasının sınırları içinde kalmaktaydı. Horenli'nin Ermeni Çarlığı'nın en güçlü dönemlerinde 'Büyük Ermenistan' denilen coğrafyanın içine aldığı bölgeleri şöyle göstermektedir:

Ararat: Coğrafi olarak, Ermeni toplumunun ortaya çıktığına işaret eden bölge burasıydı. Bu bölge, efsanevi Ermeni Devleti Hayestan'ın kurulduğu saha olup, Ermeniler henüz nüfus bakımından küçük bir etnik grupken önce Urartu, ardından da Med ve Pers İmparatorlukları'nın elinde bulunmuştu. Bölgenin zaman içinde Kimmer¹⁶⁶, İskit¹⁶⁷ güçlerinin de eline geçtiği

---

¹⁶⁴ M. çamçyan, İstoriya Armenii, Venetsiya 1784-1786, t. I-III (Ermenice).

¹⁶⁵ Horenli'nin açıklamaları bizzat Ermeni tarihçiliğinde de kuşkuyla kabul edilmektedir. S. T. Yeremyan, Ermenistan'ın 15 eyalete bölünmesinin 591 yılında gerçekleştiğini vurgulamaktadır (Bkz. S. T. Eremyan, Armeniya po "Aşharatsuytsu"- Armyanskoy geografii vı v. Opiat rekonstruksiyi na sovremennoy kartografiçeskoj osnove, Erevan 1963 (Ermenice), s. 82). Horenli'nin Ermeni hanedanlığının tarihini övmek için bazı yakıştırmalar yaptığı bilinmektedir. Onun bu yanlışlıklarını kendi döneminin bir diğer Ermeni müellifi Ananiya Şirakatsi ortaya çıkartmaktadır. Şirakatsi, Ermenistan'ın Y eremyan'ın vurguladığı tarihlerde 15 eyalete ayırdığını açıklamaktadır (Bkz. Ananiya Şirakatsi, s. 137).

¹⁶⁶ M. ö. VIII. Yüzyıl Assur kaynaklarında önce 'Gimirrai', ardından da 'Aşguzai/İsguzai' göçebe kavimlerinin adları geçmektedir (Bkz. L. Waterman, Roya/ correspondence of the Assyrian Empire, n. 112, 146; J. A. Knudtzon, Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und Königliches Haus der Zeit Asarhaddons und Assurbanapa/s, Leipzig 1893, II, n. 25, 35). Herodot, bunlardan ilkinin Karadeniz kıyısı boyunca, ikincisinin ise Hazar'ın batısı istikametinde bölgeye sokulduklarını belirtmektedir (Gerodot, İstoriya, v devyati knigah, Per. i primeçaniya G. A. Stranovskogo, L. 1972, 11104). Kimmeriya Ülkesi'nin Van Gölünün kuzey-batısında, Kappadokya'nın doğusunda bulunduğu bilinmektedir (B. B. Piotrovskiy, Vanskoe çarstvo, M. 1959, s. 233). M. ö. VIII. Yüzyılın sonundan itibaren Kimmerlerin muntazam olarak Urartu toprakların, aynı zamanda Ararat çevresine saldırdıklarından söz edilmektedir (B. B. Piotrovskiy, Vanskoe, çarstvo, s. 235-235). Kimmer hükümdarı Tugdammen dönemi (m. ö. 639 yılında ölmüştür), Kimmerlerin bölgenin tamamında söz sahibi oldukları dönemdir.

¹⁶⁷ M. Ö. 639/635 yılında Kimmerler, Skifler (İskitler) tarafından ortadan kaldırılınca, bütün Azerbaycan bölgesi onların eline geçti. İskitlerin burada Aşkuzya/İşguzya Devleti kurdukları bilinmektedir. Nitekim, Asarhaddon dönemine ait bir kitabede şöyle denilmektedir: "Mannalılar ülkesinin (şimdiki İran Azerbaycan veya Güney Azerbaycan sahası) eyaletinde oturan skifler" (J. A. Knudtzon, Assyrische, n. 35). Aşguzya Devleti'nin merkezi Sakasena (şimdiki Azerbaycan'ın Şeki şehri) olmuştu. Onlar buradan Mısır'a kadar yürüyüşler

Aygün ATTAR

bilinmektedir. Ararat, Ararat Dağı çevresini, Ermenistan yaylasını içine almaktaydı. Büyük İskender'in doğu seferi sırasında bir Ararat Çarlığı'nın varlığından söz edilmekteyse de III. Antiochus'un I. Artashes'i geniş topraklar ve siyasi yetkilerle onurlandırmasına kadar gerçek anlamda fiili olarak bir etkisi söz konusu bile değildi. Büyük Ermenistan Çarlığı döneminde (M.Ö. 220-66) eline geçirdiği siyasi ve askeri yetkileri kullanan Ermeni kralları Doğu Anadolu, Batı Azerbaycan ve Kuzey Mezopotamya'nın tamamını ellerine geçirmeği başarmışlardı. Bu dönemde, Ermeni nüfusunun önemli bir kısmı Van Gölü çevresine yayılarak burada Orta Çağların sonuna kadar varlığını koruyacak Vaspurakan Eyaletini ve aynı isimli krallığı oluşturacaklardı.

Ararat, Ermenistan'ın ana bölgesi ve '*Büyük Ermenistan*' sahasının tam merkezinde yer almaktaydı. Bölge, kuzeyden Dayg ve Gukarg, doğudan Sünik, güneyden Vaspurakan ve Duruperan, batıda ise Yüksek Ermenistan'la sınırlıydı. Ararat dağlık bölgesi önceleri şimdiki Erevan, Kars ve Ani topraklarını içine alırken, sonraları genişleyen eyalet sınırları geniş bir sahayı kaplamaktadır. Ortaçağlarda eyaletin güney-batı ayağı Gogovit'e kadar uzanmaktaydı. Gogovit, kuzeybatıda Çakat, güneyde Bagrevand ve Tsagkot, güney-doğuda Van Gölü kıyısına kadar olan sahayı içine almaktaydı. Bölge, M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Ermeni yerleşimlerine açılmıştır. Çeşitli dönemlerde farklı uluslara ev sahipliği yapan Gogovit Kürt, İran, Türk nüfusunun birbiri ardına gelip buralara yerleşmesi sonucu Ermenileri azınlık konumuna düşürmüş, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında burada bulunan az sayıda Ermeni köylüleri de Kürt eşkiya grupları tarafından yerlerinden edilmişlerdi. Daha XIX. yüzyılda ciddi bir Ermeni nüfusunun Rusların emriyle buralardan Ermenistan'a

---

düzenledikleri bilinmektedir. Ararat ve Ermenistan toprakları sürekli İskit göçbelerinin kontrolünde olmuştur. İskitlerin Ermenistan'a doğru açtıkları fetih yolları Massaget kralı Sanaturuk'a (M. IV. Yüzyıl) kadar ününü korumuştur (İskitler hakkında geniş bilgi için bkz. i. G. Aliyev, *İstoriya Midii*, Baku 1960, s. 230, prim. 5; i. M. Dyakonov, *İstoriya Midii*, M.-L. 1956, s. 250; M. i. Artamonov, *Proishojdenie skifskogo iskusstva*, SA, 1968, N: 4, s. 28-29. Türkiye'de bu konuda yapılmış çalışma için bkz. i. Durmuş, *İskit/er (Saka/ar)*, Ank. 1993). İskitlerden sonra Azerbaycan'ın kuzeyinde ortaya çıkan siyasi oluşumlar İskit kökenli kavimler tarafından organize edilmişti. Bunların en etkili olanı Albanlar olmuş, bölgedeki 26 kavimi birleştirerek M. Ö. IV- M. VIII. Yüzyıllar arasında Albanya Devleti'nin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır (Albanların etnik yapısı tartışmalıdır. Ancak VIII. Yüzyılda yazıldığı sanılan tek Alban kaynağı M. Kalankaytuklu'nun eserinde bu fikir doğrulanmaktadır. Bkz. M. Kalankaytuklu, *Albanya Tarixi*, çvr. Z. Bunyadov, Baku 1993.,1/9, s. 20).

götürüldüğü de bir gerçektir. Gogovit bugün Beyazıt bölgesine tekabül etmektedir. Eski Beyazıt şehri de bu bölgenin sınırları içindedir¹⁶⁸.

Sartap, Ararat eyaletinin merkezi konumunda bulunup, Ararat Dağı yakınlarında yer almaktaydı. Ortaçağlarda burası bir mahalle görünümüne sahipti¹⁶⁹. Ararat yaylasının en geniş bölgesini Kotayk teşkil etmekteydi. Burası Ararat düzlüğünde Zengi (Razdan) nehri boyunca uzanan bir alan olup, bölgenin tarıma elverişli en önemli topraklarını oluşturmaktaydı. Ararat eyaleti coğrafi olarak iki kısma ayrılmaktaydı: birincisi Ararat Ülkesi, diğeri Ararat yaylası. Geniş anlamı içinde ikisi bir arada Ermeni Çarlığı'nın toprakları olduğu için biz burada Ararat -olarak vermeyi uygun buluyoruz. Kotayk, bunlardan ikincisinin sınırları içinde kalmaktaydı. Burası eskiden Aragate, yani Ala Göz dağları olarak tarih edilen dağlık bölgeden Araz nehri kıyısına kadar uzanıyordu¹⁷⁰. Zengi nehrinin sağ şeridi boyunca ise Bçni bulunuyordu. Bçni, Nig vilayetinin bir kısmını oluşturmaktaydı. Burası Ararat eyaleti ile Nig'i adeta birbiriyle bağlamaktaydı. Bçni, erken dönemlerin en sağlam kalelerinden birine sahipti. X. yüzyılda Bçni bölgenin en ünlü şehirlerinden biri konumundaydı. Timur'un istilasında Biçn'i harabeğe çevrilmiş ve bir daha da eski konumuna kavuşmamıştı¹⁷¹.

Ararat eyaletinin en geniş kısmına Basen denilmekteydi. Bölge Yukarı ve Aşağı Basen olmak üzere iki kısma bölünüyordu. Yukarı Basen, Kars topraklarıyla sınır oluşturmakta, batıda ise Erzurum'a kadar uzanıyordu. Geniş Basen bölgesi Ermenistan'ın en verimli toprakları olarak gösterilir. Bölgenin ana üssü Avnik'ti¹⁷². Bunun dışında Ararat eyaleti içinde Bamakut, Tçakat gibi küçük bölgeler de bulunmaktaydı. Bunlardan ikincisi İğdır ili sınırları içine düşmektedir¹⁷³.

Vasपुरakan: Ararat'tan sonra Ermeniler'in yurt tuttıkları ikinci en büyük topraklardır. 'Büyük Ermenistan'ın en büyük bölgesi olarak gösterilmektedir. Basit anlamda Van Gölü çevresinin büyük bir kısmı, bu eyaletin sınırları içinde yer almaktaydı¹⁷⁴. Horenli'nin Vasपुरakan hakkında

---

¹⁶⁸ F. Metsopski, İstoriya, s. 40.

¹⁶⁹ F. Metsopski, aynı yer.

¹⁷⁰ F. Metsopski, İstoriya, s. 42.

¹⁷¹ F. Metsopski, aynı yer.

¹⁷² F. Metsopski, İstoriya, s. 45.

¹⁷³ F. Metsopski, aynı yer.

¹⁷⁴ E. Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul. 1987, s. 19-20. Müellif, muhtemelen elinde daha geniş bir literatür olmadığından eski Ermenistan coğrafyasını Horenli'nin eserine dayanarak aktarmıştır. Oysa, kendisinin ve S. Martin'in (Memoires Historiques et Geographiques Sur l'Armenie, Paris 1818) vurguladığı gibi, Horenli'nin coğrafya tasnifi M. Ö. 190-66 yılları arasında içine almaktadır.

verdiği açıklamalar birtakım yanlışlıklarla içermektedir. Bir kere, Vaspurakan bölgesinin eyalet konumuna gelmesi miladi VI-VII. yüzyıllara aittir. Bölge Vaspurakan adını bu dönemde almıştır. I-VI. yüzyıllar arasında Vaspurakan'ın kuzey-batı kesimi Mardpetekan adını almış ve özel bir bölge statüsüne sahiptir¹⁷⁵. M. Ö. 11- M.S. VI. yüzyıllar arasındaki Ermenistan'ın haritasını yapan S. T. Yeremyan, Horenli'nin anlattığı '*Ermenistan 15 eyaletten oluşmaktadır*' açıklamasının doğru olmadığını vurgulayarak özellikle belirtilen dönemlerde Vaspurakan adını taşıyan bir eyaletin olmadığından söz etmektedir. S. T. Yeremyan, 'Aşharaçuy's' isimli çalışmasında şöyle der: "Ermenistan 'ın 15 eyalete bölünmesi 591 yılında imparator Mavrik'in döneminde gerçekleşmiştir"¹⁷⁶. Yani, VI. yüzyılda Vaspurakan adını alan Van Gölü çevresi toprakları ancak M.Ö. II. yüzyılda ilhak yoluyla Ermenistan sınırları içine katılmış ve bu yolla Ermenistan'ın Ararat'tan sonra ikinci en büyük bölgesi haline gelmiştir.

Gerek Ermeni kaynakları, gerekse de konuya ilişkin yapılmış çalışmalar, bazı Ermeni tarihçilerinin iddia ettiklerinin aksine, eskiden beri 'Büyük Ermenistan' denilen sahanın Ermeni Çarları'nın elinde olmadığını ortaya koymakta ve buradaki nüfusun da, Ermeni Çarları'nın burayı işgal ettikten uzun bir süre sonra geçmesine rağmen Ermenilerden oluşmadığını göstermektedir. Horenli, 'Büyük Ermenistan' coğrafyası içinde Artsak, Paytakaran, Vti, Sünik, şimdiki Nahçıvan, Taron (Muş bölgesi) ve Sasun çevresinin de yer aldığından söz etmektedir. Adları geçen bütün bu sahalarda gerçek anlamda hiçbir zaman Ermenistan'ın birer parçası olmamış, M.Ö. II. yüzyıldan itibaren askeri güçle elde edilmişse de, M.Ö. 66. yılından sonra da Ermenilerin insiyatifi dışında Roma, Part, Sasani yöneticilerle değiştirilmiş, bazen büyütülürken, bazen de küçültülmüştür. Bizzat Ermenistan'ın eyaletlere ayrılması politikası dış devletler aracılığıyla gerçekleştirilmiş inzibat-ı idari bir siyasettir. Bütün bu hususları göz önüne alan Yeremyan, M.Ö. II - M.S. VI. yüzyıllar arasında sözü edilen 'Büyük Ermenistan' coğrafyasının gerçek anlamda ancak 9 eyaletten oluşabileceğini ortaya koymuştur. 10, 11 ve 12 numaralı nahanglar (eyaletler) olan Arsak/Artsak, Vti ve Paytakaran, Albanya Devleti'nin toprakları olmuş, ancak belli dönemlerde Ermeni Çarları'nın yönetimine geçmiştir; 13 numaralı nahang Gugark eski Gürcü devleti İberiya'nın toprakları dahilinde idi. 8 ile 9 numaralı nahanglardan Sünik ve Divin İran'ın idaresi altında olmuştur¹⁷⁷. Bizzat Ermeni araştırmacılardan A. G. Abramyan ve G. B. Petrosyan, Ananiyan Şirakatsi'nin eserine sonradan yapılan ilaveleri tespit edip

¹⁷⁵ N. Adons, *Armeniya v epohu Yustiniana*, Erevan 1971, s. 319.

¹⁷⁶ S. T. Eremyan, *Armeniya po "Aşharatsuytsu"*, s. 82.

¹⁷⁷ S. T. Eremyan, aynı yer.

çıkarttıktan sonra vardıkları sonuca dayanarak: Ermenistan'ın 15 eyalete bölünmesi, M. Ö. II ile miladi V yüzyıllar arasını, yani Ermenistan Devlet oluşumunun mevcut olduğu dönemleri yansıtmamakta, VI. yüzyılda bölgenin İran ile Bizans arasında ikiye bölündüğü dönemi kapsamaktadır. Dolayısıyla bu eyaletler, Ermeni siyasi ve coğrafi yapısının bir sonucu değil, bölgedeki dış güçler tarafından yapılan coğrafi bölge politikasının doğurduğu bir anlayıştır¹⁷⁸.

Horenli'nin 'Büyük Ermenistan'ın birer parçası olarak tanıttığı Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun tamamı ile Arsak, Vti, Paytakaran ve şimdiki Nahcivan bölgeleri de gerek nüfus, gerekse coğrafi bakımdan Ermenistan'ın ana coğrafyası içinde yer almamış, sonradan buraya dahil edilmiştir. Horenli'nin sözünü ettiği Asurya sınırındaki Mog, Sünik bölgesi sınırları içinde kalan Erincek ve Gohtanga VIII. yüzyıl Sünikli müellif Stepannos Orbeliyan'a göre, Ermeni yönetiminden bağımsız yönetilmekteydiler¹⁷⁹. Sünik halkının gerek etnik, gerekse de dil bakımından Ermenilerden ayrıldıkları kaynaklarca belirtilmektedir. Orbeliyan, Sünik ve Arsak'ta Sünik ve Arsak dillerinde konuşulduğundan söz etmektedir¹⁸⁰. N. Adons' a göre, "Sünik 'in halkı komşu dağlık bölgelerden akıp gelen göçebe grupların bölgede yerleşmesi sonucu buranın toplumu, Ermenistan'ın merkezinde bulunan toplumdaki ayrılmaktadır"¹⁸¹. R. A. Açaryan, VIII. yüzyılda Sünik'in kendi dilini koruduğundan bahsetmektedir¹⁸². Ayrıca, Pers yazıtları, Arap kaynakları ve Ermeni eserleri III. yüzyıldan itibaren bağımsız olarak parlayan Sünik krallığının varlığından söz etmekte¹⁸³. Horenli dahil bir çok Ermeni kaynağı, Sünik'le Albanya arasındaki ilişkilere dikkat çekerek Alban hükümdarlarının Sünik kökenli olduğundan söz etmekte¹⁸⁴. Sünik, Arşakiler dönemi İran Sasani Devleti içinde önemli bir merkezdi. Bu dönemde, Sünik yöneticilerinin emrinde 20 bin kişilik ordu bulunmaktaydı, Sasani kralları bu ordudan kuzeyden gelen Türk ve gayri-Türk göçebelere karşı faydalanmaktaydılar¹⁸⁵.

---

¹⁷⁸ Ananiyan Şirakatsi, s. 129.

¹⁷⁹ Stepannos Orbelian, Patmut, II. Yeremyan, Gohtan'ı Vaspurakan eyaleti sınırlarında gösterirken, Erincek veya Yerincek'i Sünik'in ilk havarı hesap etmektedir.

¹⁸⁰ N. Adons, Dionisiy Frakiyskiy i armyanskiye tolkovateli, Petersburg 1915, s. 187.

¹⁸¹ N. Adons, Armeniya v epohu, s. 421, 423.

¹⁸² Geniş bilgi için bkz. R. İ. Açaryan, İstoriya armyanskogo yazıka, Erevan 1951 (Ermenice); Açaryan dışında bu görüşü Dyakonov (M. M. Dyakonov, Oçerki istoriya drevnego İrana, M. 1961, s. 128-129) ve H. Hübschmann (Armenischen Grammatik, Leipzig 1897, s. 519) da dile getirmişlerdir.

¹⁸³ F. Memmedova, Azerbaycanın siyasi tarihi ve tarihi coğrafyası, Bakı 1993, s. 96.

¹⁸⁴ 23 M. Horenli, II, 8; M. Kalankatuklu, kitap I, fasıl4.

¹⁸⁵ Stepanos Orbeliyan, İstoriya, s. 421-422.

Aygün ATTAR

Ermeni araştırmacılarının, özellikle Horenli'ye dayanarak verdikleri bilgiye göre, Arsak veya Artsak'ın Ermenistan topraklarının bir parçası olduğu görüşüne gelince, bu sadece bir anlamda doğrudur. Arsak, gerçekten de M.Ö. 11- M.S. 1. yüzyıllar arasında Ermeni Çarları'nın idaresinde bulunmuştur. Ancak etnik ve coğrafi bakımdan burası Ermenistan toprağı olarak kabul edilemez. Bizzat Ermeni kaynakları, Arsak'ın 12 kısma ayrıldığını ve burada sırasıyla Sakların (Arsak adı da buradan gelmektedir), Utilerin, Hunların, Hazarlar'ın ve Basillerin yaşadığını söylemekteler. Bunlardan Hun, Hazar ve Basiller Türk olup bölgeye Miladi 1. yüzyıldan itibaren gelmişlerdir. Utiler ise Albanlar gibi İskit kökenli olsa gerek¹⁸⁶.

Horenli'nin Ermenistan toprağı dediğı Paytakaran veya Balasakan eyaleti ise kısa bir süreliğine Ermeni Çarlığı tarafından işgal edilmesine karşılık, bölge önce İskit, ardından Alban devletlerinin idaresi altında olmuş ve etnik bakımdan da burada hiçbir Ermeni unsuru oturmamıştır¹⁸⁷. Nahcivan'a gelince bu bölgede Marlar; Gohtan ve Vaspurakan'ın bazı kısımlarında ise Utiler, Gardmanlar ve Çodeyler gibi etnik kimlikleri tam belirlenememiş ve Ermeni olmadıkları¹⁸⁸ da kesin olan topluluklar oturmaktaydılar. Hatta, kaynaklarımız bu bölgelerin kendine özgü bağımsız yönetiminin olduğunu ve bunların Ermeni krallarına karşı mücadele ettiğini belirtmekteler. Bunlara en iyi örnek, I. yüzyılda Nahcivan bölgesinin hakimi Murasan kabilesinin Ajdahaka soyundan Arğam/Erkan'ın Ermenistan tahtı için başlattığı savaşlardır¹⁸⁹. Gohtan'daki yöneticilerin ise Sisakan soyundan oldukları belirtilmektedir¹⁹⁰.

Muş veya Taron, Sasun bölgelerine gelince Ermenilerin buralara sonradan geldikleri anlaşılmaktadır¹⁹¹.

Böylece, Ermeniler'in ana yurdunun Ararat eyaleti ve Ararat yaylası olduğu açığa çıkmaktadır. Tarihsel olarak Ermenileri ortaya çıktıkları ve siyasal birliklerini oluşturdukları coğrafya burasıdır. '*Büyük Ermenistan*' coğrafi tabiri, Ermenilerin ve Ermeni krallarının kendi istemleri dışında Selekos

---

¹⁸⁶ S. T. Eremyan, *Ekonomika*, s. 304. F. Memmedova, *Azerbaycan*, s. 94.

¹⁸⁷ Ermeni kaynakları bu topraklarda eskiden beri Kaspilerin (F. Buzand, V, 14; Horenli, II, 86), Balasıçilerin (Buzand, III, 7), Balas, Bağlar ve Albanların (M. Kalankatuklu, kitap I, fasıl 12, kitap III, fasıl 19), Aynianlar, Hunlar, Hazarlar ve Akasiri/ Ağaç-erilerin (Buzand, III, 7; Horenli, III, 60) yaşadığından söz etmekteler. Ayrıca bkz. Sara Aşurbeyli, *Gosudarstvo Şirvanşahov*, Baku 1983, s. 19-26; N. Adons, *Armeniya v epohu*, s. 420-423.

¹⁸⁸ Bunların Ermeni olmadıkları Horenli ve Orbeliyan (İstoriya, V, s. 13-15) tarafından da belirtilmektedir.

¹⁸⁹ Horenli, 11/44, s. 93, 11/46, s. 94, II/47, s. 96, 11/51, s. 100.

¹⁹⁰ Horenli, 11/7, s. 58, 11/8, s. 60.

¹⁹¹ Bu hususta bkz. E. Uras, *Tarihte Ermeni/er*, s. 17-88.

hükümdarları tarafından ortaya atılmış ve bu coğrafi tabir uzun yıllar Part, Roma, Sasani ve Araplar döneminde bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Ciddi anlamda Ermeni krallarının bu coğrafya üzerinde siyasal olarak varlıklarını gösterdikleri tarih ancak M.Ö. 189-66 yılları arasında denk gelmektedir. Başta Ermeni kaynakları olmak üzere, Ermenistan'ın en güçlü dönemlerinde dahi Ermeni nüfusunun Ararat ve çevresi dışına pek yayılmadığını göstermektedir. Bu durumda, Ermeni tarihçilerinin yaptıkları gibi, çok eski dönemlerden itibaren günümüze kadar '*Büyük Ermenistan*' coğrafyasını Ermeniler'in ana yurdu olarak tanıtmak yanlıştır. Siyasal ve nüfus anlamında Ermeniler'in en etkin oldukları bölgeler sırasıyla önce ana toprakları Ararat, VII -VIII. yüzyıllardan sonra Vaspurakan ve Selçuklular'dan sonra ise Kilikya sahası olmuştur. Bunlar arasında sadece M.Ö. 189-66 yılları arasında Ermeniler bağımsız olarak varlıklarını idare ettirebilmişlerdir.

Bu anlamda Ermeni toplumunun ana kitlesinin, tarih içinde belli belirsiz azalmalar göstermesine rağmen, etkin olduğu alanın Ararat çevresi olduğu anlaşılmaktadır. Ararat çevresini kapsar bir biçimde Ermeniler adına gerçek bir coğrafi birlikten söz edilebilir ancak. Bu saha, Ermenistan'ın bir nevi varlık noktası olmuş, XIX. yüzyılda Rusya tarafından bir ülke olarak onarıldıktan sonra kendi coğrafi sınırlarıyla bütünleşebilmiştir. Yani, Ararat bölgesinden biraz içeriye doğru kaymakla şimdiki Ermenistan coğrafyası ortaya çıkmıştır. Bu yeni saha da Azerbaycan toprakları hesabına genişletilerek siyasal ve coğrafi anlamda Ermenilerin toprak bütünlüğünü oluşturmuştur.

Dil Birliği: Ermeni dili hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. En son varılan noktada R. A. Açaryan'ın ortaya attığı tespitler esas kabul edilmektedir. Açaryan'a göre, Ermeni dili Urartu dilinin etkisi altında şekillenmiştir. Ana etken Urartu dili olmasına rağmen, Açaryan, eski Ermenice üzerinde 18 kadar yerel unsurun hakim olduğunu belirtir. Bu diller arasında İskit, Arsak ve Sünik dilinin de etkisi söz konusudur¹⁹². VIII. yüzyıla gelindiğinde edebi anlamda Ermeni dili diğer dil unsurları üzerinde etkin bir konuma sahipti. Ermeni dilinin oluşum süreci çok erken bir dönemde başlamasına rağmen, yazınsal olarak Ermenice yazı dilinin temellerinin Maştos tarafından atıldığı belirtilmektedir. Ermeni müellifi Koryun'a göre, Ermeni yazısı Maştos tarafından tertip edilmiştir¹⁹³. Maştos, Ermeni dilinin kural ve kaidelerini

---

¹⁹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. R. A. Açaryan, *İstoriya armyanskogo yazıka*, Erevan 1951; aynı müellif, *Slobvar armyanskih /içmh imyon*, 1962, t. I-V; aynı müellif, *Etimologičeskiy korennoy slovar armyanskogo yazıka*, Erevan 1971-73 (Ermenice), t. I-II.

¹⁹³ Koryun, V.

esas olarak bir Ermeni Alfabetesi hazırlamıştı. Kendisi bir misyoner olan Maştos'un, Ermeni alfabesi dışında Albanlar için de bir alfabe projesinin olduğu bilinmektedir.

Yazınsal anlamda Ermeni dilinin oluşum süreci IV -V. yüzyıllara rastlamaktadır. VIII-X. yüzyıllar arasında Ermenice yazılan Alban kaynağı M. Kalankaytuklu'nun eserinde Ermeniler, Yahudi, Yunan, Roma, Med ve Albanlarla birlikte yazıya (alfabeye) sahip halklar arasında gösterilmektedir¹⁹⁴. Yine aynı kaynaktan ve ilk Ermeni müelliflerinden Koryun'un eserinde maarifçi Maştos'un Ermenistan'daki eğitimle ilgili faaliyetlerine değinilmektedir. Koryun' a göre, 'o, *Mukaddes Ruhun yardımıyla Ermeni ve Gürcülere bir alfabe hazırladı*'¹⁹⁵ ve daha sonra Arsvagen'in (422-444) Albanya'daki hakimiyeti döneminde buraya davet edilerek 'gırtlak, kaba, barbar ve çetin seslere sahip Gargar dilinin alfabesini hazırladı'¹⁹⁶. Bazı tarihçiler, Koryun'un eserinde yer alan Maştos'un alfabe hazırladığına dair 14-18 arası bölümlerin uydurma olduğunu vurgulayarak, Ermeni alfabesinin Amhar (Habeş) alfabesinin bir versiyonu olduğunu söylemektedirler¹⁹⁷.

Anlaşıldığı kadarıyla, Ermeni müellifleri ilk Ermeni dilinin yazınsal anlamda Hıristiyanlığın kabulünden sonra gerçekleştiğini belirtmektedirler. Ancak, Hıristiyanlık'tan önce de Ermeniler'in kendilerine özgü bir yazı anlayışlarının olması gerekmektedir. Gerek, Albanya ve gerekse de İberya'ya ait arkeolojik bulgular bu toplumların çok uzun süre önce yazıyı kullandıklarını ve alfabelerinin olduğunu ortaya çıkartmaktadır¹⁹⁸. Ancak Hıristiyanlıkla birlikte eğitim anlayışının dinsel öğretilerle inançsal bir yapıya sokulması Ermenice'nin etkisini ve yazınsal anlamda değerini de artırmış oldu. Maarifçi Maştos'un hazırladığı Ermeni alfabesi kilise tarafından 'Kutsal Ruhun temel öğretisi'¹⁹⁹ olarak tebliğ edilmeye başlanmıştı. Yazıya, dile ve eğitime atfedilen kutsallık, Ermeni edebiyatının kilise bünyesinde şekillenmesinde en büyük etken olmuştur. Hem Mamikonyan, hem de Bagratuni dönemi edebiyat örnekleri bunu onaylamaktadır. Bu durum Ermeni dili ve edebiyatı üzerinde bir diğer etki unsurunun daha oluşumuna neden olmuştur. Hıristiyanlık, gelişine kadar Ermeni toplumu içinde geleneksel bir nitelik kazanmış olan yerel kültürel

---

¹⁹⁴ M. Kalankaytuklu, 113, s. 16.

¹⁹⁵ Maştos'un yaşamını ve hayat felsefesini öğrenmek için bkz. Koryun, s. 106-108.

¹⁹⁶ M. Kalankaytuklu, 1/16.

¹⁹⁷ D. A. Olderogge, 'Armyano-efiopskie svyazi (Alfavit Maştos'a)', Drevny Vostok, M. 1975, t. I, s. 207-217; Konuya ilişkin çeşitli açıklamalar için bkz. A. G. Perihanyan, 'K voprosu o proishojdenii armyanskoy pismennosti', Peredneaziatskiy Sbornik, M. 1966, t. II, s. 126-127.

¹⁹⁸ 37 İstoriya Drevnearmyanskogo literatura, s. 311-313.

¹⁹⁹ Koryun, s. 116-121.

katmana baskın ve hatta ağır biçimde Suriye ve Grek düşünce, dil ve edebiyat kalıplarını dayattı. Bu nedenden N. Y. Marr, ilk dönem Ermeni Edebiyatı üzerinde temel iki unsurun hakim olduğunu söylemektedir: Suriye ekolünün tam tesiri altında bulunan Misyoner Edebiyatı ve Yunan düşüncesinin hakim olduğu Felsefi-Skolastik Edebiyat²⁰⁰. Suriye ekolü Misyoner Edebiyatının oluşması direk olarak Hıristiyanlığın bu bölgeye gelişi, yayılışı ve kabulü ile başlamaktadır. Kaynaklar, bu hususa ilişkin Ermeni kilise ve düşünce kesiminin bakış açısını rahatlıkla yansıtmaktadır: *"Bizi eğiten İsa peygamberin yanında ebedi rahatlık bulduktan sonra ne yapmalıyız. Ondan sonra biz öksüz kaldık. Gelin mukaddes şehir Kudüs'e gidelim ve orada kendimize rehber edinelim"* - bu sözler Maarifçi Maştos'un ölümünün ardından onun talebeleri tarafından dile getirilmektedir²⁰¹. Bu durum, Ermeni eğitiminde oldukça yaygın bir Hıristiyan bakış açısının olduğunu ve Suriye çevresi din ve düşünce anlayışının etkisini açığa vurmaktadır. Roma'nın bölgede etkin olması sonucu Ermeni edebiyatı ciddi anlamda Grek ve Latin düşüncesinden etkilendi. Bunda Ermeni taht veliahtlarının Roma ve Yunanistan'da eğitim görmesinin de rolü vardı. Öte yandan zaten İskender'le birlikte başlayan Helenizm kültürünün Selekoslarla birlikte Ermenistan'a girdiği de bilinmektedir. Dolayısıyla, VI. yüzyıla gelindiğinde Ermeni toplumunun düşünce ekseninde Grek ve Orta Doğu karışımı genelleşmiş bir anlayışın varlığı söz konusudur. Ancak bunların tam anlamda Ermeni Edebiyatını yerel unsurlarla bağlayarak tam bütünleştirdiği söylenmez. İşte bu bütünlüğün oluşmasında en büyük etken İran ve Bizans hakimiyetinin Ermeniler üzerinde oluşturduğu çekilmez tahakküm sonucunda kilisenin halkla sağladığı diyalogdur. Kilise menfaatlerinin İran ve Bizans hakimleriyle kesişmemesi, birebir yüzlerinin halka dönük olması, onları Ermeni halkıyla birleştirmişti. Öte yandan kilise ve kilise liderlerinin bizzat Ermeni halkının başkaldırılarına destek çıkması hem kilise, hem de toplum tabanında bir kaynaşma sağladı. Bu etkileşim sonucunda Ermeni edebiyatı Suriye ve Yunan tesirlerinden uzaklaşarak dini-siyasal mücadeleleri daha geniş aksettirmeye başladı²⁰². Bu söylenenler çerçevesinde VIII. yüzyılda ciddi anlamda Ermeni Edebiyatının oluştuğunu söyleyebiliriz. Horenli buna bir örnektir²⁰³. Gerek dil, gerek yazınsal olarak bu edebiyatın oluşumunu tamamlaması XI. yüzyılda sona ermiştir²⁰⁴.

---

²⁰⁰ N. Y. Man, K kritike M. Horenskogo, s. 228.

²⁰¹ M. Kalankaytuklu, 1/16.

²⁰² Kultura rannifeodalnoy Armenii, s. 32.

²⁰³ N. Adonts, Armyanskoye literatura, s. 646.

²⁰⁴ G. A. Halatyants, Armyanskiye Arşakidi.

Ermeni toplumunun kiliseyle sağladığı bütünlük Ortaçağların sonuna kadar Ermeni eğitim tarzının ve anlayışının kilise çevresinde şekillenmesine ve gelişmesine neden olmuştur. Ortaçağ Ermeni kaynakları Ermeniler arasında yegane eğitim merkezinin Manastır Mektepleri olduğunu açıkça belirtmektedirler. Bu okullarda yapılan eğitim, klasik usul anlayışının bir yansımasıydı. Ermeni çocukları 8-10 yaşından itibaren bu mekteplere alınmaya başlanılır, sırasıyla alfabe, din eğitiminden sonra Ermeni yazarlarından seçilmiş parçalar okumaktaydılar. Arzu edenler okulu devam ettirerek kilise ruhani kademesinde aşamalı olarak piskoposluğa kadar yükselmekteydiler²⁰⁵. Bu tarz eğitim Ermeniler'in etnik anlamda içe kapanmasını ve kökten bir milli şuurla beslenmesini sağlamaktaydı. Bütün Ortaçağ boyunca çevrelerinin Müslüman ve Türk unsurlarıyla yoğun olması, bu güçlerin de kendi içlerinde sürekli savaş ve mücadele halinde bulunması, Ermeniler'in kendi benzerleri ile kolay ilişkiler sağlamasını engellemiştir. XVIII. yüzyıl sonrasında Osmanlı başkentindeki Ermeni kesimle Ermenistan ve Doğu Anadolu'daki Ermeni toplum arasında bariz olarak fark edilen birtakım anlaşmazlıkların nedeni de buna bağlanmalıdır. Ancak bu Ermenilerin dil, edebiyat ve eğitim alanında birleşmesinde en büyük etken olmuştur.

Din Birliği: Ermeniler Hıristiyanlığın Grigoryan mezhebini temsil etmekte. Grigoryanlık adı üzerinde ismini ilk Ermeni din adamı Grigor'dan almaktadır. Grigor, aslen Pers kökenli ve Ermeni Çarı Hüsrev'in katili Amak'ın oğludur. Amak ve onun soyu Çarın katli üzerine öldürüldüğünde kaçırılarak Yunanistan'a götürülmüş ve orada sıkı bir Hıristiyan olmuştur²⁰⁶. Hüsrev'in oğlu Tirtad'la birlikte Roma'nın desteği ile Ermenistan'a gelmiş, burada Amak'ın oğlu olduğu ve Hıristiyan propagandası yaptığı anlaşılınca azap çektirilerek boyun eğdirilmeye çalışılmışsa da bir netice hasıl olmayınca 'Artaşat şehrinde yılanlarla dolu bir kuyuya' hapsedilmiştir²⁰⁷. Horenli'ye göre 15 yıl, Kalankaytuklu'ya göre ise 30 yıl burada kaldıktan sonra Tirtad'ın hastalanması, kız kardeşinin de onu sürekli rüyasında görmesi üzerine hapisten kurtarılmış, gösterdiği birtakım mucizeler sonucunda Hıristiyanlık Ermenilerin dini olarak benimsendiği gibi, kendisi de Ermenilerin ilk dini lideri olmuştur²⁰⁸. Grigor Hıristiyanlığı İsa'nın talebesi Yelisey'in öğrencisinin öğrencisinden öğrenmiştir. Bu bakımdan Ermeni Hıristiyanlığının havariye (apostol)

---

²⁰⁵ F. Metsopski, İstoriya Timurlanka, Ter-Grigoryan'ın Önsözü, s. 52.

²⁰⁶ M. Kalankaytuklu, 1/1 O.

²⁰⁷ M. Kalankaytuklu, 1/1 O, s. 21.

²⁰⁸ Geniş bilgi için bkz. M. Kalankaytuklu, I/10, s. 20-23.

bağlanmadığı için Grigoryan adını aldığı belirtilmektedir²⁰⁹. Hıristiyan inançları Ermenistan' da büyük tepki görmüştür. Başta Çar Tırtad'ın eşi olmak üzere bazı saray çevreleri ve halktan birtakım kimseler ilk başta bu dine karşı büyük direniş sergilemişlerdir²¹⁰. Grigor'un oğlu Vrtanes bir defasında Çar'ın eşinin suikastına dahi hedef olmuşsa da bundan kurtulmayı başarmıştır. Ama bütün bu girişimler pek fazla sürmemiş, Ermeniler kısa sürede Grigoryanlığı benimsemekle kalmamış, onun en aşırı savunucuları haline gelmişlerdir. Bunda dış baskıların, işgallerin, topluma yapılan zulümlerin karşısında kilisenin halktan yana tavır almasının büyük rolü olmuştur. Ancak Sasani İran'ın Ermenistan'ın tamamını ele geçirmesinden sonra bu ülkede Hıristiyanlık amansız takibe maruz bırakılmıştır. Başlangıçta, Roma'nın Hıristiyan karşıtı politikası karşısında Hıristiyan aziz ve savunucularına kucak açan İran, Roma'nın Hıristiyanlığı resmi din ilan etmesi üzerine bu defa başta Ermenistan ve Albanya olmak üzere bu dine mensup kimseleri ağır vergilere tabi tutmuş, kiliseleri kapatılarak yerine Zerdüşt tapınakları açtırmıştır. Ama Sasaniler'in Araplar karşısındaki hezimetini, Ermeni Grigoryanlığının altın dönemini yaşamasına neden oldu. Azerbaycan'a yapılan Türk göçleri karşısında Hıristiyan inançlarını temsil eden yerel Albanya yönetimi ve kilisesi gerek siyasi, gerekse nüfus bakımından azınlığa hitap etmeye başlayınca Ermeni kilisesinin etkisi altına düştü. İslam'ın bölgede yapılması, 705 yılında yaşanan aforoz olayları Alban kilisesinin bütün gücünün kaybolmasını sağlarken bölgede Grigoryanlıkla Müslümanlık arasında kıyasıya bir mücadele baş gösterdi. Ermeni katalikosu İlya (katalikosluk dönemi 703-717), Arapların ehli-kitap mensubu topluluklara uyguladıkları ılımlı davranıştan yararlanarak Alban kilisesini Bizans'la ittifakla suçlayıp Hilafetin gönlünü kazanması Grigoryanlığın bölgede etkin bir güç olmasını sağladı²¹¹. Bu dönemde Ermeni kilisesi dinsel yetkilerini sonuna kadar

---

²⁰⁹ Birtakım kaynaklar İsa'nın öğrencisi Yelisey'in daha 57 yılında Albanya'ya gelerek Hıristiyan dinini yaydığı ve Alban Hıristiyanlığının havariye bağlandığı için Grigoryanlıktan ayrıldığını belirtmektedirler. Bkz. M. Kalankaytuklu, II/6, s. 81-82.

²¹⁰ M. Kalankaytuklu, I/10, 23.

²¹¹ Ermeni kaynakları Katalikos İlya'nın Arap halifene yazdığı mektupların kopyasını korumuşlardır. Bu mektupların birinde İlya şöyle der: "Müminlerin hükümdarı Abdü'l-Malik'e Ermeni katalikosu İlya'dan mektup: "Yüce Tanrının iradesiyle bizim tabi ülkemiz size hizmet etmektedir. Biz ve Alban kilisesi bir tek İsa'ya itikat ederiz. Partav tahtında oturan şimdiki Alban katalikosu Yunan imparatoruyla anlaşma yaparak kendi ibadetlerinde onun ismini çekmekte ve ülkesinin dini itikatlarında ona katılmasını ve onun himayesini kabul etmesini istemektedir. Şimdi bu durum size malum olsun, ki bu hususta karar kabul edesiniz. Ayrıca bu kötü amellerinde onun bir kadın taraftarı da bulunmaktadır. Büyük hükümdar! Siz kendi hükmünüzle emir buyurun, onlar Tanrı'ya karşı işledikleri günah üstünde müstahak oldukları cezaya çaptırılınsınlar". Vardan yanlışlıkla mektubun Halife II. Ömer'e yazıldığını söyler (Vseobşaya istoriya, s. 92). Aynı yanlışlığı İohannes Drashanakertli'de yapmıştır (Histoire

Aygün ATTAR

kullanarak siyasal anlamda kendisine de hak kazandırmaya çalışmaktaydı. Bölgedeki bütün edebi literatür Ermeni Graparca'sına aktarılarak orijinalleri yakılmaktaydı²¹². Ancak, Alban toplumunun ağır vergilerin de etkisiyle İslam'ı benimsemeye yanaşması, Hazarlar'ın bölgedeki siyasal güçlere indirdikleri darbeler Grigoryanlığın Ermenistan dışına çıkmasını engelledi²¹³.

Ermeni toplumunun bizzat İran ve Bizans siyasi baskıları sonucu VI-VII. yüzyıllarda kiliseye duydukları sıkı bağlılık, Arap Hilafeti döneminde, özellikle Ermeni kilisesinin uyguladığı politika neticesinde dış Hıristiyan topluluklarla bağlılıklarının koparılması VIII-IX. yüzyıllarda milli, edebi unsurları da içine alarak Grigoryanlık şemsiyesi altında şekillenmesini sağladı. Din, Ermeni toplumu için var olmanın birincil temeli olarak ortaya çıktı. Bütün olumsuzluklara ve baskılara rağmen de kilise Ermeni toplumunun yanından ayrılmayı göze alamadı, çünkü varlığının tek kaynağı orasıydı. İki taraflı gelişen bu bağlılık belki de Ermeni toplumunun varlığının tek yaşam kaynağı olmuştur.

Bütün Ortaçağ boyunca Ermeni kilisesi hep kendi toplumunu koruma politikası gütmüştür. Kendileri açısından tarihsel fırsat buldukları zamanlarda da - özellikle Moğollar döneminde - toplumsal olguları ön plana çıkartan bir Hıristiyanlık motifi işlemişlerdir. Bu kapalı anlayış onların daha da gerilemesine neden olmuştur, ta Rusların Ermenileri bölge için vazgeçilmez bir unsur yapmalarına kadar.

Anlaşılabileceği gibi, Ermeni toplumu daha erken bir dönemde belirtilen olumlu ve olumsuz şartlar, tavırlar ve konumlar gereği içine kapanarak millet yapısını kazanmıştır. Burada din, dil, etnik yapı, coğrafya ve tarih iç içe, birbirlerini tamamlayan ve destekleyen etkenler olarak birlikte aynı rolü ifade etmişlerdir. Bunda Ermeni toplumunun vazgeçemediği kavimî bağlılıkların yarattığı psikolojik yapı da belirleyici rol oynamıştır. Kısaca, Ermeniler bütünlüğün yalnızlığı içinde açtıkları pencerenin hakikati gösterdiğine inanmışlardır. Böyle bir hakikat olmasa dahi hala bu pencerenin açık olmasına şaşmamak gerekir.

---

d'Armenie par le patriarche Jean VI dit Catholicos, trad. De i' Armenien en Français par M. S aint-Martin, Paris 1841, s. 77). Doğru tespit için bkz. İstoriya Agvan Moisey Kagankatvatsi, Per. K. Patkanova, SPb. 1861, 239-241.

²¹² S. T. Eremyan, *Ideologiya i kultura Albanii*, s. 329.

²¹³ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Z. Bunyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, Bakı 1989, s. 85-100. Ermeni kilise politikası konusunda bkz. M. Ormanian, *Armenyanskaya tserkov, ee istoriya, uchenie, upravlenie, vnutrenniy stroy, literatura, ee nastoyatsee*, M. 1913.

Kaynaklar

- AÇARYAN, R. A., *Etimologiçeskiy korennoy slovar armyanskogo yazıka*, Erevan 1971-73 (Ermenice), t. I-II.
- AÇARYAN, R. A., *Istoriya armyanskogo yazıka*, Erevan 1951.
- AÇARYAN, R. A., *Slovar armyanskikh /içmh imyon*, 1962, t. I-V.
- ADONS, N., *Armeniya v epohu Yustiniana*, Erevan 1971.
- ADONS, N., *Dionisiy Frakiyskiy i armyanskiye tolkovateli*, Petersburg 1915.
- ALİYEV, G., *Istoriya Midii*, Baku 1960.
- ARTAMONOV, M. I., *Proishojdenie skifskogo iskusstva*, SA, 1968, N: 4.
- AŞURBEYLİ, Sara, *Gosudarstvo Şirvanşahov*, Baku 1983, s. 19-26;
- BUNYADOV, Z., *Azerbaycan VII-IX esirlerde*, Bakı 1989, s. 85-100.
- ÇAMÇYAN, M., *Istoriya Armenii, Venetsiya 1784-1786*, t. I-III (Ermenice).
- DYAKONOV, M. M., *Oçerki istoriya drevnego Irana*, M. 1961.
- DYAKONOV, M., *Istoriya Midii*, M.-L. 1956.
- GERODOT, *Istoriya, v devyati knigah, Per. i primeçaniya G. A. Stranovskogo*, L. 1972.
- Histoire d'Armenie par le patriarche Jean VI dit Catholicos*, trad. De i' Armenien en Français par M. Saint-Martin, Paris 1841.
- HÜBSCHMANN, H., *Armenischen Grammatik*, Lepzig 1897.
- Istoriya Agvan Moisey Kagankatvatsi*, Per. K. Patkanova, SPb. 1861.
- KALANKAYTUKLU, M., *Albanya Tarixi*, çvr. Z. Bunyadov, Bakı 1993.
- KNUDTZON, J. A., *Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und Königliches Haus der Zeit Asarhaddons und Assurbanapa/s*, Leipzig 1893, II, n. 25, 35.
- MEMMEDOVA, F., *Azerbaycanın Siyasi Tarixi ve Tarixi Coğrafiyası*, Bakı 1993.
- Memoires Historiques et Geographiques Sur l'Armenie*, Paris 1818.
- METSOPSKİ, F., *Istoriya Timurlanka, Ter-Grigoryan'ın Önsözü*, Baku 1957.

Aygün ATTAR

METSOPSKĪ, F., *Istoriya*, A-18 (1447) (na drevnearm. yaz), Hr. v rukopis. Fonde LO IVAN SSSR (Leningradskoe otdelenie Inistituta Vostokovedeniya AN SSSR).

OLDEROGGE, D. A., *'Armyano-efiopskie svyazi (Alfavit Maštotsa)'*, Drevniy Vostok, M. 1975, t. I.

PERİHANYAN, A. G., *'K voprosu o proishojdenii armyanskoy pismennosti'*, Peredneaziatskiy Sbornik, M. 1966, t. II.

PIOTROVSKIY, B. B., *Vanskoe çarstvo*, M. 1959.

STEPANOS Orbeliyan, *Istoriya*, s. 421-422.

SVAZYAN, G. H., *Agvank v VII-VIII vv*, Erevan 1975 (doktora tezi).

SVAZYAN, G. H., *'Votsareniye veivi dinastii Arşekidov v Kavkazskoy Albanii'*, V AA, 1977, N: 3).

ULUBABYAN, B. O. *Oçerki istorii vostoçnogo kraya Armenii V-VII vv.*, Erevan 1982; *'O toponimah "Albaniya", "Agvank", "Aran"'*, iFJ AN Arm SSR, 1971, N: 2).

URAS, E., *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul. 1987.

WATERMAN, L., *Roya/ correspondence of the Assyrian Empire*, n. 112, 146.

YEREMYAN, S. T., *'Syuniya i oborona Sasanidiami kavkazskih prohodov'*, İzv. Arn FAN SSSR, 1941, N: 7/12.

YEREMYAN, S. T., *'Ekonomika i sosialnyy stroy Albanii ut-vu vv'*, V kn. Oçerki istorii SSSR (III-IX vv), M. 1958).

YEREMYAN, S. T., *'Torgoviye puti Zakaokasya v epohu Sasanidov'*, VDI, 1939, N: 1.

YEREMYAN, S. T., *Politiçeskaya istoriya Albanii III-V vv. V gg. Mejdu Sasanidskim İranom i Rimskoy imperiyey*, İFJ, 1976, kn. Oçerki istorii SSSR (III-IX vv), M. 1958.

YEREMYAN, S. T., *Armeniya po "Aşharatsuytsu"- Armyanskoy geografii vu v. Opt rekonstruksiyi na sovremennoy kartografiçeskoy osnove*, Erevan 1963 (Ermenice).